

daarom in een andere wereld : in de handen van een straffende rechter moest geven. Nooit zal de wijze in de toekomst nog zijn toevlucht nemen tot mysteriën om zijn principes voor profane ogen te verbergen. Het is een misdaad tegen de mensheid principes te verbergen die algemeen mededeelbaar zijn. Toch heeft de natuur zelf grenzen aan die mededeelbaarheid gesteld : zij heeft — voor *zij die het waard zijn* - een filosofie voorbehouden die *uit zichzelf esoterisch* wordt, omdat ze niet *aangeleerd*, niet nagepraat, niet nagehuicheld, en ook niet door geheime vijanden en spionnen nagezegd kan worden : een symbool voor de bond van vrije geesten waarin zij zich allemaal herkennen, een symbool dat ze niet moeten verbergen, en dat toch enkel voor hen begrijpelijk en voor de anderen een eeuwig raadsel zal blijven" (blz. 146-147).

Schellings jeugdtypekst is geen eenvoudig wijsgerig geschrift, maar niettemin een uitdagend en polemisch werkstuk dat hij met veel enthousiasme heeft geschreven (ook in de Nederlandse vertaling is de geest van dit enthousiasme bewaard gebleven), waarmee hij de lezer uitnodigt om zich in het haast intellectueel-acrobatische avontuur van het Duitse idealisme te verdiepen.

Jacques DE VISSCHER

OVER UNIVERSALISME, RELATIVISME EN PLURALISME...

Henk Procee, *Over de grenzen van culturen — Voorbij universalisme en relativisme*, Meppel-Amsterdam. Boom & Deurne, Denis, 1991, 220 blz., 600 Bfr. ISBN 90 6009 272 4

In progressieve intellectuele milieus wordt heden veelal geopperd dat het debat over culturele identiteit, racisme en etnische verschillen, in verkeerde termen wordt gevoerd. Maar volgens de Nederlandse filosoof Henk Procee zitten we met z'n allen verankerd in één van de twee traditionele ideeënstelsels die deze discussie (en dus onze terminologie) beïnvloeden. In *Over de grenzen van culturen* poogt Procee een alternatief aan te reiken waardoor we de kans krijgen de juiste termen te onderscheiden en de tekortkomingen van de twee overheersende opinies te overstijgen.

Volgens deze filosoof liggen twee traditionele ideeënstelsels of impliciete vooronderstellingen aan de basis van de diverse interpretaties met betrekking tot de etnisch-culturele verscheidenheid. Deze twee zijn het universalisme, of het ideeënstelsel van de eenheid, en het relativisme, de ode aan de verscheidenheid. In zijn studie vraagt de auteur zich af wat de impact is van deze twee stelsels op de interpretaties en opvattingen in verband met de culturele diversiteit en wat de gevolgen zijn voor de analyse van de interculturele relaties in de politieke besluitvorming. De opzet van Procee is niet gering, want hij wil een derde mogelijkheid introduceren : het pluralisme dat de twee andere stelsels zou overstijgen en een waardevol alternatief zou bieden.

In het eerste deel van zijn werk schetst Procee een beeld van de traditionele vooronderstellingen die aan de basis liggen van onze denkbeelden en onderscheidt hij diverse gradaties in deze twee stelsels. Deze analyse brengt niet echt nieuwe standpunten aan doch de waarde ervan ligt voornamelijk in de klare uiteenzetting van de standpunten (van extreem relativisme over gematigd cultuurrelativisme tot de communicatieve rationalisten) waarbij hij de bekende kritieken op een rijtje zet. Zijn uiteenzetting wordt echter wel verrijkend wanneer hij de tolerantie als houding in dit debat bekritiseert. Tolerantie beschouwt Procee niet als een oplossing. Tolereren, stelt hij, is het voorrecht van de machtigen. Het is het dulden van het vreemde en het aanvaarden van de verschillende machtsverhoudingen. Tolerantie is moreel niet zo hoogstaand; wie wordt getolereerd *ondergaat* het geheel. Noch het universalisme noch het relativisme kunnen volgens de Nederlandse filosoof tolerantie legitimeren. "Als tolerantie tot universeel beginsel wordt uitgeroepen, is dat het einde van het communicatief project; iedere cultuur blijft dan binnen haar grenzen. Als tolerantie niet universeel wordt toegepast, betekent dat een ingrijpen in (...) culturele tradities,..." (blz. 62).

Procee wil de tekortkomingen van deze twee systemen vermijden en meent dat het pluralisme een waardig alternatief is. Er zijn volgens hem nog maar weinig denkers die deze weg insloegen. Hij verwijst hierbij expliciet naar Kant (voornamelijk naar diens theorie over de esthetica), James, Laski en Perelman. Procee's pluralisme steunt op twee basisprincipes: de menselijke waardigheid en het bevorderen van de interactie. Hier introduceert de auteur zijn notie van 'interactieve verscheidenheid'. Slechts vanuit een voortdurende en interactieve wisselwerking tussen de mensen onderling, kan een gepast antwoord op de levensvragen worden gevonden. Kennis bijvoorbeeld is het resultaat van deze interactieve verscheidenheid, stelt Procee. Kennis is het product van een dynamische wisselwerking tussen handelende subjecten en de cognitieve instrumenten waarover de mens beschikt. Daarom pleit hij ook voor een liberaal pluralisme waarin de interactie centraal staat en het individu voldoende wordt beschermd. In dit perspectief ziet hij een belangrijke rol voor het onderwijs weggelegd.

Procee's poging is lovenswaardig, maar ook bekritiseerbaar. Hij ziet voornamelijk heil in het bevorderen van de interactie — wat mijns inziens het onderscheid tussen de communicatieve universalist en de pluralist doet vervagen — maar het is zeer de vraag of het pluralisme de twee andere ideeënstelsels wel overstijgt. Zo blijft het probleem van de communicatieve modaliteit bestaan. Hoe en vanuit welke basis kan interactie (of communicatie) gebeuren? Wordt deze basis nu juist niet verstrekt door die 'impliciete vooronderstellingen' zoals het universalisme en het relativisme, en in feite ook het pluralisme?

Procee geeft het voorbeeld van de getuige van Jehova die, op grond van zijn religieuze opvattingen, een arts verbiedt een bloedtransfusie op zijn kind toe te passen. De auteur wil hiermee aantonen dat zowel relativisme als universalisme geen oplossing bieden die voor de beide partijen aanvaardbaar is. De relativistische arts laat het kind sterven uit respect voor de opvatting van de ouders. De universalistische geneesheer zal de opvattingen van de ouders negeren en hiermee de souveriniteit van de anderen verwerpen in naam van een universele waarde. En wat zal het resultaat zijn vanuit het pluralistisch oogpunt? De dokter zal enkele collega's roepen die juist hetzelfde zullen zeggen; terwijl de gelovige

er de bijbel en geloofsgenoten zal bijhalen, waardoor de impasse blijft. Men kan ook zoeken naar een gemeenschappelijk element, werpt Procee op. Hiervoor verwijst hij naar het welzijn van het kind. Maar beginnen juist hier niet de grote vooronderstellingen hun recht op te eisen. Een bepaald principe (in dit geval het welzijn van het kind) zal als basis dienen, maar uiteindelijk moet toch steeds iemand inbinden. Het dilemma blijft en wordt met het pluralisme niet opgelost. Met het pluralisme gaan we niet, zoals Procee wil, 'over de grenzen van culturen', maar wordt een nieuwe vooronderstelling naast de bestaande geïntroduceerd.

De grote verdienste van dit werk is de eerder sociologische methodiek waarbij de verschillende stromingen duidelijk worden afgebakend en gecatalogiseerd. Het werk biedt een uitstekende leidraad, maar de problematiek wordt niet opgelost.

Freddy DUTOIT

LOGICA

W. De Pater & R. Vergauwen, *Logica : formeel en informeel*, Leuven. Universitaire Pers, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1992, 328 blz., 850 Bfr.

De auteurs omschrijven de logica als "de meest algemene theorie (...) van samenhangen of structuren, en aldus het werktuig bij uitstek voor de analyse van systemen van tekens en betekenissen, en daardoor ook van het redeneren." (blz. 18) Na een overzicht van diverse definities van logica geven de auteurs aan dat ze de logica wensen te koppelen aan haar ontstaans- en wordingsgeschiedenis. In een eerste gedeelte komen vooreerst begrippen als 'redenering', 'premissie' en 'conclusie' aan bod; vervolgens worden redeneervormen besproken. De rode draad doorheen het betoog vormt de notie 'geldigheid': er bestaan verschillende logische systemen, die ieder op andere wetten gebaseerd zijn, zodat 'geldigheid' een zinloos begrip is indien men niet specificeert binnen welk systeem men het wenst te gebruiken. Ook de problematiek van (re)constructie van redeneervormen komt aan de orde; men komt tot de vaststelling dat men niet kan spreken over dé logische vorm van een redenering.

Voor men de vraag naar geldigheid kan stellen, dient men evenwel op een 'redelijke' wijze te interpreteren. Daarom bespreken de auteurs het samenwerkingsbeginsel van Grice, het 'principle of charity' en Geulinckx' caritas. Vanuit het onderscheid tussen het formele en het conversationele standpunt beklemtoont men de rol van de pragmatiek tegenover syntax en semantiek; het ethische aspect van de dialoog wordt eveneens uitdrukkelijk onderstreept. Het is duidelijk dat de auteurs logica en argumentatietheorie in een ruimer kader wensen te plaatsen: historisch, ethisch en dialectisch. Ook drogredenen komen aan bod, en wel om ze te beschrijven als onderdeel van de traditionele logica, om vanuit een heroriëntatie naar Aristoteles opnieuw de klemtoon te leggen op de ethische dimensie van